

В І Д Г У К

офіційного опонента на дисертаційну роботу Тоїчкіна Дениса Віталійовича на тему: «Холодна зброя козацтва XV–XVIII ст.: номенклатура, етапи розвитку, проблеми атрибуції», поданої до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація Д. В. Тоїчкіна присвячена науково актуальній і водночас слабо дослідженій темі, пов'язаній із вивченням козацької зброї у XV – на початку XVIII ст.

Представлена праця – результат багаторічної наполегливої роботи автора: спираючись на велику джерельну базу, а також на відповідну фахову літературу, Д. В. Тоїчкін сформулював оригінальне авторське бачення розвитку різних типів холодної зброї, притаманної козацтву в уже згаданий час. Окрім іншого, він представив докладну атрибуцію низки зразків козацької холодної зброї, окреслив зміст поняття «козацька зброя».

Тема дисертаційної роботи Д. В. Тоїчкіна представляє значний науковий інтерес для широкого кола науковців, пов'язаних з військовою історією, археологією, музейною справою тощо. Вивчення зброї – це насамперед про джерельний аналіз матеріалів різного походження. Наразі наукова атрибуція зразків історичної холодної зброї в українських зібраннях знаходиться на невисокому рівні. Недостатньо вивченими залишаються навіть давно введені в науковий обіг зразки особистої козацької зброї, адже встановлення та підтвердження їх персональної приналежності є одним із найскладніших завдань у процесі атрибуції. Дослідження такого складного історичного джерела як зброя, відкриває шлях до широкої міждисциплінарної інтеграції.

Водночас історія зброї тісно пов'язана з історією розвитку різних галузей військової справи, технологій, торгівлі, культурних впливів тощо.

Хоча попередні дослідники звертались до вивчення козацької холодної зброї, дисертант вперше провів її дослідження масштабно і системно. Вирішивши низку комплексних наукових проблем, дисертант розширив уявлення про місце зброєзнавства у системі спеціальних історичних дисциплін.

Робота виконувалась згідно з плановими науковими темами Інституту історії України НАН України «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» та «Спеціальні галузі історичної науки в Україні: історія формування сучасного комплексу джерелознавчих дисциплін».

Обґрунтованість наукових положень, висновків та рекомендацій забезпечена залученням дисертантом масивної джерельної бази та наукової літератури (всього – 732 позиції).

Достовірність наукових результатів забезпечується науковим доробком у вигляді 46 наукових публікацій, серед яких 1 монографія та 12 статей, опублікованих у фахових та наукометричних виданнях України, 9 статей, оприлюднених у закордонних наукових часописах і збірниках, 17 публікацій, в яких додатково відображено результати дисертації, а також 7 публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дослідницької роботи.

Основні наукові результати пройшли апробацію на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях та відображені у фахових виданнях. Досліджена широка джерельна база дала можливість вирішити поставлені задачі та зробити аргументовані висновки, які привносять наукову новизну у дисертацію. Теоретико-методологічні підходи, застосовані у роботі дозволили дисертанту виконати високоякісне наукове зброєзнавче дослідження.

В дисертації розвинуто теоретичні та методологічні основи зброєзнавства, як спеціальної історичної дисципліни. На базі джерел автором вперше відтворено узагальнюючий розвиток окремих типів козацької холодної зброї; встановлено їх культурне та військово-значення в козацькій спільноті; впроваджено авторську методологію атрибуції предметів історичного озброєння; введено до наукового обігу нові зразки козацької холодної зброї та

додатково досліджено старі; визначено поняття «козацька зброя»; виконано джерелознавчу реконструкцію комплексу козацької холодної зброї в історичній динаміці.

Анотація до дисертації відповідає її структурі та змісту, основні положення та висновки є ідентичними.

Основна частина роботи логічно структурована, складається зі вступу, чотирьох розділів з дев'ятьма підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури, шести додатків.

Представлена до захисту робота має чітко сформульовані мету, завдання, визначеність об'єкта, предмета та методології дослідження; положення дисертації містять елементи наукової новизни.

В першому розділі дисертації розглянутий розвиток зброєзнавчої історіографії, джерельну базу та методологію. У першому підрозділі автор продемонстрував здобутки попередників в археологічних міждисциплінарних дослідженнях, пов'язаних з історією зброї. Д. Тоїчкін справедливо відзначив взаємозв'язок зброєзнавства та археології, передусім щодо проблем типологізації та інших методів дослідження артефактів. Дисертант слушно підкреслив значення мистецтвознавства та академічної військово-історичної науки та теоретиків бойових мистецтв у розвитку зброєзнавчих досліджень.

Активне залучення міждисциплінарних методів наприкінці ХХ та у ХХІ ст. для вивчення зброї зумовлено тим, що їх, у значній мірі, було відпрацьовано дослідниками ще до другої половини ХХ ст. У подальшому, описові формуляри пам'яток розширились, а матеріалознавчі дослідження зброярських артефактів значно поглибились, поряд з істориками до їх аналізу активно долучились фахівці природничих дисциплін з цілим арсеналом найсучасніших аналітичних методів. З розвитком природничих і точних наук матеріалознавчі методи дослідження історичних джерел сягнули нового рівня, наразі їх широко застосовують для вивчення давніх виробничих технологій, встановлення походження артефактів, побудови стратегій їх реставрації та консервації. Так автор простежує, як зброєзнавство встановило міцні зв'язки з

природничими і точними науками.

У ході зброєзнавчих досліджень розроблялися та удосконалювалися методи, які пізніше знайшли використання при вивченні джерелознавства, археології та інших наук історичного циклу. Результати таких досліджень, як і раніше, активно використовуються у працях широкої історичної проблематики.

Д. Тоїчкін окремо розглянув українську та закордонну зброєзнавчу історіографію, присвячену історії досліджень козацької зброї. Автор приходять до висновку, що більшість проблем, що стосуються як походження й розвитку, так і поширення історичних зразків озброєння на теренах модерної України в українській зброєзнавчій історіографії досі залишаються невирішеними. Майже відсутні в Україні й розробки методологічних аспектів зброєзнавства. Зазначені проблеми у сукупності свідчать про незрілість зброєзнавчої дисципліни в Україні, розвиток якої потребує інтенсифікації комплексних зброєзнавчих досліджень. Окрім того, аналіз історіографії засвідчив, що дисциплінарний статус зброєзнавства у системі історичного джерелознавства підвищився: комплекс завдань яке спроможний поставити і вирішити дослідник в рамках зброєзнавчого дослідження значно розширився.

Аналізуючи джерельну базу свого дослідження, автор виділяє речові, зображальні та писемні джерела. Речові джерела представлені зразками холодної зброї з українських та закордонних музеїв. Зображальні джерела представляють твори живопису, гравюр, фресок та скульптури, а також витвори декоративно-ужиткового мистецтва. Писемні джерела включають низку опублікованих та неопублікованих матеріалів, зокрема військово-фіскальну та іншу урядову та цивільну документацію, хроніки, наукові трактати, щоденники та мемуари очевидців, рукописні каталоги, устави, військові настанови, інструкції, фехтбухи та інші навчально-методичні документи.

Обґрунтовуючи методологію та ключові поняття роботи, дисертант цілком коректно обрав низку теоретичних та теоретико-емпіричних методів для свого дослідження.

Окрему увагу дослідник приділив емпіричним (спеціально-історичним) методикам дослідження речових джерел. На їх основі дисертант створив авторську схему дослідження такого складного історичного джерела як холодна зброя та використати її у роботі для вивчення залучених артефактів.

У другому розділі праці розглянута номенклатура основних типів холодної зброї, які є частиною козацької мілітарної технології. Дисертант простежує їх походження, класифікації, розбирає конструктивні особливості та історичні назви. Автор виділяє клинкову та древкову зброю відповідно до її конструкції та детально аналізує менші класифікаційні одиниці. Схема дослідження включає зокрема авторське визначення окремих видів зброї, етимологію та аналіз пов'язаних з нею історичних термінів, історію розвитку типів.

Автор справедливо зауважує, що на теренах України вживалась зброя типова для країн Центрально-Східної Європи, її розвиток перебував у контексті еволюції військової справи ВКЛ та Речі Посполитої, а наявний джерельний матеріал не свідчить про формування в козацькому середовищі місцевих морфологічних типів холодної зброї.

Цей факт не впливає на історичну оцінку рівня розвитку зброярської справи в Україні, адже холодною зброєю вивчають як сукупність бойової частини та оправи. Саме оправа та декоративне оформлення свідчать про усталений морфологічний тип та національну приналежність зразка.

Третій розділ присвячений дослідженню появи та розвитку козацької мілітарної технології та розвиток у її межах комплексу озброєння козаків. З метою вирішення цієї проблеми дисертант залучає широке коло зображальних та писемних джерел. Їх ретельний аналіз дозволив автору уточнити номенклатуру козацького озброєння з урахуванням історичної динаміки її розвитку та відтворити процес еволюції козацького збройового комплексу протягом XVI-XVIII ст. Це, у свою чергу, відкрило автору можливості для залучення значного масиву речових джерел, які не мали належного провенансу, а часом і атрибуції.

Комплект козацького озброєння XV-XVI ст. складався з сагайдачного комплекта та клинкової зброї ближнього бою. У др. пол. XVI ст. більшої популярності набула рогатина. Зазначений збройовий комплекс був оформлений реформою (1540–1550 рр.), яка у певній мірі уніфікувала козацьке озброєння та тактику. Пізніше козаки діяли луками, рушницями й артилерією під прикриттям табору. Холодна зброя була представленою шаблею, рогатиною, сокирою та келепом. Протягом XVII ст. значення холодної зброї у козаків постійно знижується.

У XVIII ст. комплекс козацького озброєння набуває суттєвих змін і складається з рушниці, піки та шаблі. Самі ж козаки перетворюються на іррегулярну ударну кінноту у складі російської імперської армії.

У четвертому розділі автор аналізує окремі зразки козацької холодної зброї, досліджує проблеми їх приналежності та походження. Аналіз масиву речових джерел з низки колекцій дозволив виявити особливості холодної козацької зброї, вирішити проблему її систематизації, виявити низку морфологічних особливостей та експлуатаційних характеристик, а також перевірити інформацію інших типів джерел.

Для коректного відбору позбавлених провенансу та археологічного контексту зразків, дисертант спирався на вивчення підтверджених археологічних знахідок, писемних та зображальних джерел. У ході дослідження, Д. Тоїчкіним введена до наукового обігу ціла низка нових матеріалів та оновлено інформацію по старішим артефактам.

Д. Тоїчкін відзначає, що ініційовані ним матеріалознавчі дослідження порушують проблематику методів вивчення стародавніх виробів виконаних з чорних металів. У ході дослідження дисертантом доведена висока ефективність металографічного аналізу та допоміжна роль хімічного (поелементного) дослідження, яке є допомагає уточнити датування тільки в окремих випадках. Дисертант підкреслює, що проблема датування виробів з чорних металів на основі даних матеріалознавчих досліджень, на сьогоднішній день є як ніколи актуальною.

Аналіз особистої зброї української шляхти надав додаткові можливості для відбору джерельного матеріалу. Серед ознак пов'язаної з козацтвом холодної зброї, дисертант виділяє специфічну клинкову епіграфіку, геральдичні фігури та символіку.

Роботу завершують висновки, які є аргументованими, логічними й впливають із матеріалу розділів. Основні положення дисертації пройшли належну апробацію, а її практична й теоретична значущість безсумнівна. Положення й висновки роботи базуються на представницькому корпусі джерел, є науково виваженими й аргументованими.

Вельми інформативними є додатки, зокрема обширний та надзвичайно ґрунтовний словник зброєзнавчої термінології, а також таблиці та якісний ілюстративний матеріал.

Необхідно зауважити, що в дисертації, як і будь-якому самостійному науковому дослідженні, наявні певні недоліки.

1. Аж ніяк не зайвим було б простежити рівень розвитку ремісничого виробництва холодної зброї в Україні цього часу. Адже відомо, що в тогочасних українських містах працювали зброярі різних спеціальностей, як-от – мечники, шабельники, лучники, сагайдачники. В джерелах є згадки, скажімо, про зброю луцької і острозької «роботи».

2. Добре відомо, що головною клинковою зброєю українських козаків була шабля. Тому неабияке здивування викликало те, що Д. Тоїчкін спеціально не розглянув це питання.

3. Є доволі очевидним, що для того, аби встановити сутнісні тенденції використання холодної зброї в козацькому середовищі України, потрібно було б простежити їх із врахуванням того, як змінювалося протягом XV–XVIII ст. забезпечення козаків вогнепальною зброєю.

Утім, висловлені зауваження не можуть вплинути на загальну високу оцінку представленої для захисту дисертаційної роботи.

Практична цінність роботи полягає в тому, що її матеріали й результати можуть бути використані при розробці курсів лекцій, навчальних посібників,

спецкурсів з археології, зброєзнавства, історії та культури пізнього Середньовіччя та Ранняго нового часу. Результати роботи можуть використовуватись у музейній роботі, науково-популярній та просвітницькій діяльності.

Загалом дисертаційна робота на тему: «Холодна зброя козацтва XV–XVIII ст.: номенклатура, етапи розвитку, проблеми атрибуції» відповідає чинним вимогам Кабінету Міністрів України та МОН України щодо порядку питання присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук № 1197 від 17 листопада 2021 р., а її автор, Тоїчкін Денис Віталійович, заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Офіційний опонент

професор кафедри гуманітарних
наук Національної академії сухопутних
військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
доктор історичних наук, професор

А. ХАРУК

Підпис А. Харука засвідчую

заступник начальника Національної академії
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
доктор технічних наук, професор

полковник В. ГРАБЧАК